

سال‌ها رسائل شیخ انصاری را برای ما تدریس می‌کرد. از حوزه مشهد چند تن درس خارج می‌گفتند که یکی مرحوم آیت‌الله کفایی بود. در درس او بیشتر طلاب قدیمی و مسن شرکت می‌کردند. من خودم یک سال به درس اصول او رفتم. او از زبان شیرین و ذکاوت بسیار برخوردار بود، ولی حافظه نداشت و ناچار بود در درس خارج همواره کتاب باز کند. او روی هم‌رفته مطالب پدر خود آخوند خراسانی را خوب می‌دانست، اما از درسش استفاده زیاد نمی‌شد و جنبه تشریفات بر او غلبه داشت.

از مدرسین دروس عالی، آقایان آیت‌الله سبزواری و آیت‌الله حاج شیخ مرتضی آشتیانی بودند که گروه خاصی در درس آنان شرکت می‌کردند. یکی دیگر از مدرسین دروس عالی مرحوم آقا شیخ بزرگ شاهرودی بود. برخی از فضلا پس از اینکه ایشان به مشهد آمدند از آن مرحوم خواستند که درس خارج شروع کند آقای شاهرودی هم قبول کرد. آن مرحوم مبانی مرحوم نائینی را می‌گفتند.

از مدرسین دروس عالی مرحوم آیت‌الله سید یونس اردبیلی بود. وی قبل از قضیه مسجد گوهرشاد به مشهد آمده بود و بعد هم دستگاه ایشان را تبعید کرد. ایشان بعداً به مشهد مراجعت کردند و در آغاز خارج رسائل را تدریس می‌کردند. مرجع تقلید شد و شهریه‌ای هم می‌پرداخت. دستگاه با نبرنگ سعی می‌کرد ایشان را در برابر آیت‌الله بروجردی قرار بدهد از این روی او را تقویت می‌کرد.

من یک نوبت از مرحوم آیت‌الله بروجردی سؤال کردم: اعلم علمای مشهد کیست؟ ایشان او را با اشاره نام بردند و گفتند: ظاهراً او اعلم است. یکی دیگر از مدرسین فقه و اصول و معارف مرحوم آیت‌الله میرزا مهدی اصفهانی بود. او از شاگردان دوره اول درسی مرحوم نائینی بود. وی در جوانی به مشهد آمده بود و چون درخشش حاوی مطالب نائینی بود مورد توجه فضلا قرار گرفت؛ از جمله مرحوم حاج شیخ هاشم قزوینی، مطالب نائینی را از او فرا گرفته بود و تدریس می‌کرد. مرحوم میرزا

مهدی بعداً به معارف اهل بیت (ع) متخذ از روایات پرداخت و دیگر از آن مطالب اصولی انصراف پیدا کرد. در این خصوص دارای مکتب خاصی بود که باید در آن بحث شود. یکی دیگر از چهره‌های برجسته آن دوران که در حدود سال ۱۳۲۸ هنگام هجرت من به قم، به مشهد آمدند مرحوم آیت‌الله میلانی بود. او پس از فوت مرحوم اردبیلی با کمی قبل از آن به مشهد آمد. ایشان حوزه درسی مورد استفاده‌ای داشتند. بیشتر فضلاء مشهد شاگرد آن مرحوم هستند. وقتی که از قم برگشتم با آن مرحوم ارتباط نزدیک داشتم و در حوزه استفتایی ایشان شرکت کردم. آن بزرگوار در قضیه پانزده خرداد به طور فعال شرکت داشت و خدمت کرد. از انقلابیون حمایت می‌کرد. منتهی در اواخر عمر متأسفانه در بیت ایشان مسائلی پیش آمد که برای انقلابیون ناگوار بود. درهرحال به نظر من تأثیر وی در حوزه مشهد بسیار چشمگیر بود. او در عصر خود یکی از مراجع تقلید بزرگ شیعه به شمار می‌آمد. علامه طباطبایی او را پس از رحلت آیت‌الله بروجردی

برای مرجعیت نام می‌برد.

یکی دیگر از مدرسین دروس عالی مشهد مرحوم آیت‌الله حاج شیخ هاشم قزوینی بود. ایشان چه قبل از حادثه گوهرشاد و چه بعد از تجدید حوزه مشهد یکی از بهترین مدرسین سطوح عالی، کفایه رسائل مکاسب بود. شاید بیش از هزار طلبه در این مدت مدید از درس او استفاده کرده باشند. او مردی روشنفکر، با تقوی و بسیار خوش‌بین بود؛ اما از مردم عادی منزوی بود. تنها طلاب حوزه را او می‌شناختند. من چند سال از درس‌های سطح و خارج او استفاده برده‌ام. او درعین حال مرد انقلابی بود، اما زمانه به وی مجال عرضه وجود نداد.

▲ اساتید خود را در مشهد نام ببرید.

در سطح، مرحوم حاج میرزا احمد مدرس و حاج شیخ کاظم دامغانی و حاج شیخ هاشم قزوینی و حاج شیخ حسین بجزستانی. در فلسفه، مرحوم شیخ سیف‌الله ایسی و حاج شیخ مجتبی قزوینی. در درس خارج عمدتاً مرحوم حاج شیخ هاشم قزوینی و به طور پراکنده درس‌های آیت‌الله اردبیلی، آیت‌الله کفایی و برخی دیگر. یک سال هم از درس معارف مرحوم میرزا مهدی اصفهانی و نیز یک دوره از درس معارف هم از درس خارج اصول مرحوم حاج شیخ مجتبی قزوینی استفاده کرده‌ام.

▲ از دوران تحصیل خود در حوزه علمیه قم و اساتیدی که از آنان بهره گرفته‌اید صحبت بفرمایید.

مرحله چهارم زندگی تحصیلی من از سال ۱۳۲۸ که از مشهد راهی قم شدم آغاز می‌شود. در این حوزه در درس خارج فقه و اصول حضرت آیت‌الله بروجردی شرکت کردم. هنگام شرکت بنده در درس فقه آن بزرگوار موضوع مورد تدریس کتاب صلاة مسافر بود. بنده درس را با دقت می‌نوشتم. روزی مرحوم مطهری که با یکدیگر رفت‌وآمد داشتیم و از قدیم آشنا بودیم نوشته مرا دید خیلی خوشش آمد. گفت می‌بایست نوشته شما را به آقا نشان بدهم. مرحوم مطهری در صدد این کار بود که روزی پس از درس آقا که پیاده به طرف منزل می‌رفت فرصت را غنیمت شمرد و بنده را به ایشان معرفی کرد و نوشته مرا هم به آقا نشان داد. آقا فرمود: خیلی خوب. (البته قبلاً در سفر مشهد مرا چندبار دیده بود و فوراً تشخیص داد) روز بعد، قبل از درس روی منبر فرمود: بلی آقا زاده واعظ خراسانی به قم آمده‌اند و بحث را خیلی خوب نوشته‌اند که قابل تقدیر است.

این امر باعث شد که آقا مرا بشناسد و شهریه‌ای که برای دیگر طلاب مقرر بود برای بنده هم مقرر شود. در بحث اصول ایشان که بعد از ظهرها داشتند بنده شرکت می‌کردم. به یاد دارم بحث حجیت ظواهر بود که مطلبی به ذهنم رسید، نوشتم و بعد از درس به ایشان دادم. فردای آن روز، آن مرحوم بدون ذکر نام اشکال مرا مطرح کرد و فرمود: این نوشته خیلی دقیق است. این مسائل سبب شد که رابطه بنده با آن بزرگوار بیشتر شود. در

از جمله درس‌هایی که توفیق یافتم شرکت کنم دوره اول درس اصول مرحوم امام خمینی (ره) بود. در این درس که موضوع آن، در آن هنگام استصحاب بود و تا پایان اجتهاد و تقلید ادامه داشت آقایان مطهری، منتظری، خوانساری، امینی، خندق آبادی و... شرکت می‌کردند. این درس خیلی پر بار بود و پیشرفت خوبی داشت. سؤال و جواب فراوان می‌شد. مسائلی پخته مطرح می‌شد